

===== Bódi Lóránt =====

/// „Zarándokutak” Auschwitzba – az emlékezet hangjai és alakzatai

=== Bevezetés

1946 novemberében a Puskást és Bozsikot soraiban tudó – később többszörös magyar bajnok – Kispest (későbbi Budapest Honvéd) lengyelországi „portyára” indult, hogy összemérje erejét lengyel csapatokkal.¹ Az utazás azonban nehezen kezdődött, a háború utáni súlyos közlekedési helyzetnek köszönhetően a magyar kontingens a tervezettnél csak négy nappal később ért Krakkóba, így hiába várta először a Kispest játékosait 20 000 lengyel szurkoló. A megkésett rajt ellenére a túra sikeres volt, megmérkőztek a Krakkó, a Sosnowiec, majd a Katowice labdarúgócsapataival, a meccsek mellett lehetőségük volt ellátogatni több lengyel nevezetességhez is. Így történhetett, hogy Krakkó látványosságai és a wielieckai sóbánya között a csapat tagjai felkeresték az auschwitz-birkenauai haláltábor is, ahogyan azt megtudhatjuk Havas Gézától, a Kispest vezetőségi tagjától, aki a *Képes Sportlap* újságírójának nyilatkozva számolt be a lengyel útról: „*Krakkóban Jour, a Krakovia elnöke lett az úti-marsallunk [sic!]. Szinte minden gondolatunkat elleste. Moziba, színházba, kiránduló és szórakozóhelyekre vitte a csapatot. Meglátogattuk a szomorú emlékezetű auschwitzi és birkenauai haláltáborokat, továbbá egy gyönyörű sóbányát, a wielieckait [sic!].*”²

A beszámoló a lengyel mozik kínálatával és a csapat által szerzett élmények felsorolásával folytatódik, kiemelve a lengyelek vendégszeretét is. Ma olvasva ezt a hírt, meglepődhetünk azon, hogyan kerülhetett egy magyar labdarúgócsapat 22 hónappal az auschwitz-birkenauai tábor felszabadítása (1945. január 27.) után az egykori haláltábor területére.³ A *Képes Sportlap*nak ez az alig egymondatos közlése számos további kérdést ébreszthet az olvasóban: vajon miért ment el a kispesti csapat Auschwitzba,

1 == Puskás sérülés miatt kénytelen volt kihagyni a lengyel túrát, Bozsik ellenben játszott.

2 == A kispestiek esete a lengyel játékvezetővel, a lengyel szépnemmel, az itókával és a zlotyval. *Képes Sportlap*, 1946. november 26. 7.

3 == Az ENSZ 2005. november 1-jei ülésén január 27-ét (Auschwitz-Birkenau felszabadításának napját) választotta a Holokauszt Nemzetközi Emléknapjává (International Holocaust Remembrance Day).

és mit jelöl a korszak sajtójában rendszeresen felbukkanó „szomorú emlékezetű” jelzős szerkezet? Talán a táborban tett látogatást hasonló látványosságként könyvelték volna el, mint más nevezetességet a kirándulás során? Mire mutat rá ez az eset: vajon annak bizonyítéka, hogy Auschwitznak egészen más jelentése volt még a háború után, mint ahogy a jelenlegi holokauszt emlékezeti kánon meghatározza?

Jelen tanulmány egymást követő emlékezettörténeti korszakhoz köthetően az Auschwitzba irányuló látogatásokat, „zarándokutakat” mint egyfajta kommemorációs eseményeket vizsgálja. Ezek az utak egyrészt mélyfúrások abban a tekintetben, hogy az Auschwitz és azon keresztül a vészkorszak emlékezetéhez való viszonyt tükrözik az egykori „zarándokok” – túlélők, pártmegbízottak, újságírók, filmrendezők⁴ – reflexiók és emlékezeti mozzanataiban, illetve ráláthatunk az ezeket életre hívó és – jelentéseiben, politikai használatában változó – egykori táborra is. Auschwitz, ahogy Jonathan Huener megjegyzi, lakmuszpapírja volt a lengyel belpolitikai és a nemzetközi folyamatoknak – egy olyan hidegháborús feszültségpont, ahol a lengyelén kívül tizenegy különböző ország gyászolta halottait, aminek politikai kezelése súlyos kihívást jelentett a Lengyelországi Egyesült Munkáspárt számára.⁵ Az utazások és a beszámolók nemcsak azt bizonyítják, hogy közvetlenül a háború után nem beszélhetünk a vészkorszak kollektív elhallgatásáról, hanem hogy tulajdonképpen Auschwitz kérdése folyamatosan napirenden maradt a változó viszonyok és folyamatok függvényében.

= = A „borzalmak panoptikuma” – Auschwitz a háború után

Ahogy a fenti példában láthattuk, a táborokban tett látogatások már közvetlenül a háború utáni években elkezdődtek, de szervezettebb módon – egy-két kivételt tekintve – csak a 10, 15 és 20 éves évfordulós ünnepségek idején (1955, 1960, 1965) valósultak meg. A látogatások létrejöhettek formális, intézményes alapon a Magyar Izraeliták Országos Irodája (МІОІ, majd МІОК), még inkább az 1957-ben alapított Partizánszövetség és a hozzá tartozó Náci Üldözöttek Bizottsága szervezésében (НҮБ), valamint informális módon, magánutakon keresztül.⁶ Utóbbiakhoz sorolhatjuk az IBUSZ által szervezett lengyelországi és krakkói társasutazásokat is, melyeket már 1960-tól auschwitzi látogatásokkal együtt hirdettek.

A tábor kezdetben kifejezetten lengyel emlékhely volt, később, az 1950-es évek második felétől azonban egyre inkább nemzetközivé vált, ami az 1960-as években kialakított, a különböző országokhoz kapcsolódó pavilonokkal valósult meg. Ez az egymással párbeszédbe lépő és konkuráló nemzeti narratívák terepévé is tette a helyet. De vajon hogyan nézhetett ki a tábor 1946 őszén, és mit láthatott a magyar sportküldöttség?

4 = = Marx, 2002: 131.

5 = = Huener, 2003: 145.

6 = = MNL OL XXVIII-M-21. 57. ő. e., 1955. 29. Feljegyzés, 1955. március 5

A lengyel kormány a tábor felszabadításától kezdve kitüntetett helyként kezelte az auschwitz-birkenai tábort, törekedett területének megóvására, valamint szimbolikus és emlékezetpolitikai szerepének kijelölésére is.⁷ Mindez azonban nem volt könnyű feladat: a legnagyobb kihívást a táborban tartózkodó túlélők orvosi ellátása, a megmaradt barakkok és épületek, a tábor fizikai integritásának megőrzése, valamint a deportáltak értéktárgyainak biztonságos tárolása jelentette.⁸ Ezzel párhuzamosan – köszönhetően az egykori táborlakókból alakult szervezetnek – a tábor szervezett és spontán módon keresztény szimbolikát használó lengyel és nemzetközi *mártírelmékhellyé* alakult át.⁹ Az első, az egykori foglyok által létrehozott kiállítás már a felszabadulást követő hónapokban, 1945 nyarán megnyitott a Blokk II. a központi táborhoz tartozó 4a elnevezésű területen (az ún. „halálblokkal” együtt, amely egykori tárgyakkal szemléltette a tömeggyilkosság folyamatát).¹⁰

Azt pontosan nem tudhatjuk, hogy a látogatás során mit láthattak a Kispest labdarúgói, és milyen benyomásokat szereztek a táborról – erről nem szólt a közlés –, ugyanakkor ebben némi segítséget nyújthat annak a Jonathan Huener által idézett lengyel katolikus papnak a beszámolója, aki szintén 1946 novemberében járt az emlékhelyen: *„Ahogy közeledtünk [a blokk felé], eszünkbe jutottak mindazok, akiket túl korán ragadott el a halál a német gyilkosok képében. Először a 4a blokkba léptünk. A sötét bejáratot egy piros lámpa homályos fénye világította meg. Ahogy beléptünk a helységbe [sic!] rögtön kővé dermedtünk a látványtól. A blokk pincéje megmutatta mindazoknak a bűnöknek a nagyságát, amiket elkövettek Auschwitzban. Egymást követő falnyílásai különböző társadalmi csoportok szimbolikus tárgyait őrizték: egy földműves kabátját, egy hegymászó ruháját, amit aztán a Föld valamennyi vallásának liturgikus ruházatai követtek. A következő fülkében csak gyerekcipők voltak, látványuk önmagáért beszélt, az azt követően női hajak – megidézve mindazokat a borzalmakat,*

7 == Kezdetben a Vörös Hadsereg látta el a hatalmas területen elhelyezkedő tábor-komplexum felügyeletét (a tábor egy része német hadifogolytáborként szolgált), majd az egykori foglyokból és üldözöttekből formálódott szervezet vette át a лагер irányítását. Huener, 2003: 62–63.

8 == Hansen, 2015: 80.

9 == Olyannyira átjárható és felügyelet nélküli volt a tábor egykori területe, hogy a helyiek és a környéken lakók a barakkokból és máshonnan rendszeresen elvitték az újjáépítéshez mozdítható elemeket, de az elpusztultak földi maradványait tartalmazó földterületeket is ismétlődően átkutatták fellelhető értéktárgyak és aranyfogak után kutatva (a rablókat hívta a köznyelv temetőhíjánaknak, németül: *Friedhofshyänen*). Hansen, 2015: 88–92. A jelenség nemcsak Auschwitzban fordult elő, Jan T. Gross *The Golden Harvest* című könyvében az egykori treblinkai tábor területén „ásó” (*digger*) csoportról készült kép alapján mutat rá a jelenségre, és ezt elemezve bontotta ki a holokauszt és posztháborús utótörténete számos aspektusát (a kizsákmányolástól és megsemmisítéstől a zsidóság és a helyi lakosság részvételén keresztül a táborok védelmének kérdéséig).

10 == Huener, 2003: 59–66.

*a mártíriumnak eme szentélyét, amelytől hosszú ideje nem tudunk szabadulni, ami elvitt minket érzelmeink végső határáig.*¹¹

Ezt az első kezdetleges tárlatot röviddel utána felváltotta egy állami kezdeményezésre létrehozott új kiállítás és múzeum. Az avatásra 1947. július 14-én – szimbolikusan hét évvel az első lengyel deportált megérkezésétől – került sor 30 000 résztvevő jelenlétében. Az avatóbeszédet nem más, mint a lengyel miniszterelnök, Józef Cyrankiewicz tartotta, aki az ellenállás tagjaként maga is az auschwitzi tábor foglya volt. Szervezett magyar részvételről nincs rendelkezésre álló információ, de egy, a MIOK-nak 1947 júniusában küldött levélből tudható, hogy a Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetsége¹² szervezni szeretett volna egy különvonatot az avatásra, de ez a terve ekkor még megghiúsult.¹³ A jelentősen átalakított és kibővített új múzeum elsősorban a lengyel nép „fasizmus elleni hősi harcát és mártíromságát” helyezte a középpontba, kiállításrendezési szempontból pedig a tereket a „tömegprezentáció” drámaisága uralta: a különböző személyes és használati tárgyak tömeges bemutatása.¹⁴

Az átalakult táborról több helyszíni riport is beszámolt. A Szociáldemokrata Párthoz tartozó *Világosság* 1948 júliusában háromrészes tudósítást közölt az auschwitz-birkenai tábor komplexumról és a tábor területén létrehozott kiállításról. A riportert Gedeon Pál¹⁵ volt, aki korábban már a nürnbergi perről is tudósított. A háromrészes beszámoló egy vezetett látogatás alapján készült, és a szenzációhajhász címek ellenére elsősorban a látottak informatív, tényszerű rögzítésére szorított, amiket figyelemfelhívó kiemelések és bekezdéscímek, retorikus megfogalmazások („náci bestialitás halálútjai”), valamint naturalisztikus-horrorisztikus részletek egészítették ki. A riporter beszélt az egykori lágerlakókkal is: *„Vezetőnk, egy Grosz Ibolya nevű rozsnjó leány, aki hosszú évekig volt Auschwitz lakója, szakszerűen, szárazon, magyarázza: – Ezt, a krematóriumot még 1941-ben építették a foglyokkal a németek. Később kicsinek bizonyult, mert megindult a »nagyüzem«.”* Gedeon a riport elején megállapította: ahova érkezett, az már nem az egykori haláltábor – bár bizonyos részei érintetlenül maradtak –, hanem a lengyel kormány által kialakí-

11 == Uo. 69–70.

12 == Közvetlenül a háború után több olyan szervezet is létrejött, ami a deportáltak repatriálását – emigrálását –, anyagi és lelki segítségét tűzte ki célul. Ilyen volt többek között a Munkaszolgálatosok Országos Szövetsége (MUOSZ), a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB), Országos Zsidó Segítő Bizottság, valamint a Magyar Zsidók Országos Tanácsa. Stark, 1994: 138.

13 == MZSML XV-XXXIII-8-a. 1247/1947. Levél, 1947. június 28.

14 == Hansen 2015: 115–124.

15 == Gedeon Pál a Kádár-korszak ismert riportereként és a *Népszava* főszerkesztőjeként fejezte be pályáját. 1983-ban megjelent riportgyűjteményében is külön fejezetet szentelt az útnak, „Auschwitz – a borzalmak panoptikuma” címmel. Gedeon, 1983: 33–44.

tott múzeum, amit a szerző a „borzalmak panoptikumaként” percipiál.¹⁶ Azaz amíg a Kispest labdarúgói 1946 novemberében még az egykori rabok által kialakított amatőr kiállítást tekinthették meg, addig az újságíró 1948-as látogatása már a lengyel állam hivatalos, 1947. július 9-én született rendelete alapján létrehozott múzeumot és kiállításokat láthatta, amelyet a kísérője szerint havi 10–20 000-en látogatták.¹⁷ „Auschwitzba ma nemcsak Lengyelország, hanem a világ minden tájáról özönlének az emberek, hogy saját szemükkal győződjenek meg a náci pokoli rémtetteiről. Van, akít a kíváncsiság hajt csak, de sokan kivégzett, porrá és füstté vált hozzátartozóik láthatatlan sírjához zarándokolnak e sivár és kietlen tájékra” – fogalmazott Gedeon.¹⁸

A riport során bejárt útvonal az Auschwitz bejáratától a birkenai kivégző-árkokig vezetett, ez alatt a riporter bejárja az egykor áram alatt lévő drótkerítéseket, a fenyegető őrtornyokat, ami az első krematóriummal és gázkamrákkal folytatódott, leírva a gázkamrák és a krematórium működését, külön említést téve az IG Farben által gyártott Zyklon-B gázra és a Sonderkommando borzalmas feladatára és tagjaira (a kifejezést a szerző nem használja). Aztán a 24/A B-blokknál járva megállapította, hogy itt működött a bordélyház „a különleges kedvezményre igényt tartó férfi foglyoknak”. Ezt követően egy pódium mellett haladt el, ahol a „foglyok zenekara” játszott a munka kezdetekor, de még kivégzések során is – állapította meg a helyszínen látható eredeti német filmfelvételek alapján. („De zenekísérettel hajtották végre a náci fenevadak a kivégzéseket is.”) A barakkokban létrehozott kiállítással folytatódott a riport útja: „Az első blokk első szobájában megdöbbentő élethűségű, eredeti auschwitzi fényképfelvételek a falakon. A főfalon hatalmas térkép szemlélteti az auschwitzi halálgárba érkezett szállítmányok útját. Az európai térkép közepéből, az Auschwitzot feltűntető körből mint hatalmas polip csáppjai nyúlnak ki a szélrózsa minden irányába, Norvégiától Görögorszáig s a Szovjetuniótól Belgiumig a náci bestialitás halálútjai.”¹⁹

A folytatásban a kivégzőfalat, a börtönt, Josef Mengele laboratóriumát és a halálblokkot – melynek két lengyel katolikus pap is lakója volt – mutatta be.

16 = Gedeon Pál: Ezt láttam Auschwitzban! *Világosság*, 1948. július 25. 5.

17 = Gedeon Pál: Még ezt is láttam Auschwitzban! *Világosság*, 1948. július 27. 5. A Jonathan Huener és Imke Hansen által feldolgozott statisztikák is igazolják a fenti számokat: 1946-ban 100 000, 1947-ben 170 000 látogatója volt a tábornak (Hansen, 2015: 98.). 1948 szeptemberéig szintén 100 000 látogatót regisztráltak, közülük 10 000 volt külföldi (Huener, 2003: 90.).

18 = Gedeon Pál: Látogatás a birkenai eleven pokol helyszínén. *Világosság*, 1948. július 28. 5.

19 = Gedeon Pál: Ezt láttam Auschwitzban! *Világosság*, 1948. július 25. 5. Robert Sommer kutatásai megerősítik, hogy valóban a cikk által megnevezett épületben működött a tábor bordélyháza, ám a feltételezésekkel szemben zsidó foglyokat valószínűleg nem prostituáltak, 1942-től pedig egyértelmű bizonyítékok vannak arra, hogy erre nem került sor. Sommer, 2009a; 2009b. Vö. Buggeln, 2014: 206–207.

A túra végén a hely látványosságairól és korabeli „turisztifikációjáról” elmélkedett a szerző, ahonnan még levelezőlapot is lehet küldeni: „*A kivégzés színhelyétől néhány méterre barna fapavillonból muskátlis ablak virít. Az ablak alatt piros postaláda: Poczta Polska. A látogatók írhatnak haza, eredeti auschwitzi bélyegzővel, képeslevelezőlapot küldhetnek a pokolból. A postaház mellett másik fabarakk, büfé. Gyalulatlan faasztalok mellett fapadokon jóízűen falatoznak a látogatók. – Sonkászsemlét tessék 20 zloty – hangzik a büfében sürgölődő elárusítónők szava. A büfé előtti téren teherautópark. Az autókön szól a harmonika. Vasárnap délelőtt van. Ma a szokottnál is több a látogató. Szlovák textilmunkások érkeznek külön autóbuszokon s indulnak a múzeum felé.*”²⁰

A riport harmadik része kizárólag a birkenauai táborrészről foglalkozik: „*A foglyok megkezdték a hatalmas gázkamrák és krematóriumok építését. Az egyik legnagyobb náci Vernichtungslager nőit terebélyesedett, míg végül Birkenau hétszer akkora területet hasított ki a lengyel földből, mint az auschwitzi tábor. Szovjet, lengyel, jugoszláv, francia hadifoglyok és partizánok, Európának a náci-csizma alatt nyögő minden országából összefogdosott hazafiak sínylódtek a birkenauai pokolban, s a Hitler által halálraítélt európai zsidóság jórészét is ide szállították. Birkenau és Auschwitz több mint négy millió áldozat tömegsírjává vált...*” A folytatásban az itt elkövetett brutalitásokról és a magyar transzport szörnyű sorsáról ír, majd így összegzi a látottakat: „*Az égbekiáltó büntény emlékét idéző elbeszélő mélyen sóhajt s nem beszél tovább. Itt valóban minden szó felesleges. Négy szál hervadó rózsa. Szótlanul, lehorgasztott fejjel lépünk a monumentális tömeggyilkosság színhelyére. Lábunk alatt ropog a talaj, ezrek rémületes tömegsírja. Porladó maradványaik felett zölden burjánzik a fű. Lépten-nyomon még az óriásmáglya megszzenesedett maradványaiba botlunk. Itt egy füstös hajcsat, arrébb kormos, megégett körömráspoly. Maroknyi földet maroklok fel: szétnyitott ujjaim között szürke hamu, apró, megszzenesedett csontdarabkák peregnék át... Mindez valóban megtörtént, nem csupán valamilyen rémes látomás. A XX. században történt, a fasizmus rémuralmának idején.*”²¹

A háromrészes riport megjelenését közvetlenül megelőzően, a *Világosság* 1948. július 15-i számában egy különös hirdetés jelent meg: „*A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája kollektív útlevelemmel zárandokvonalat indít AUSCHWITZBA 1948 augusztus 16-án. Jelentkezési határidő július 17. Jelentkezéskor benyújtandó: két db, rendőrőrszoba által igazolt fénykép, születési anyakönyvi kivonat, férjezett nőknél házassági levél, vidékieknél fentiekén kívül erkölcsi bizonyítvány. Utazás költségei: 2. oszt. 490., 3. oszt. 335. Ft. Jelentkezés az IBUSZ Vigadó-i Főirodájában.*”²² Egy hét-

20 == Gedeon Pál: Még ezt is láttam Auschwitzban! *Világosság*, 1948. július 27. 5.

21 == Gedeon Pál: Látogatás a birkenaui eleven pokol helyszínén. *Világosság*, 1948. július 28. 5.

22 == [Hirdetés]. *Világosság*, 1948. július 15. 2.

tel később a *Haladás* 1948. július 22-ei számában is megismétlődött a hirdetés, igaz, némi változtatással: „AUSCHWITZI Különvonatra a jelentkezési határidőt meghosszabbította július 26-ig. Vidéki jelentkezőknek erkölcsi bizonyítványra nincs szükségük. Jelentkezés: IBUSZ viganói főiroda.”²³ A hirdetés először a *Hírlap*, a *Kis Újság*, majd a *Világ* hasábjain is olvasható volt.²⁴

Már a megjelenésük második napján egy nyilvános válaszreakció is született. A szerző, a népi táborhoz sorolt író, újságíró és túlélő, Sásdi Sándor volt, aki *Nem megyek Auschwitzba* című önvallomások, saját gyászfolyamatáról szóló cikkében idézi fel a haláltáborban elpusztult édesanyja, valamint húga útját Auschwitzba és a haláluk felett érzett gyász múlhatatlanságát: „A magam útját már el is feledtem, annál többet gondolok arra, amely Auschwitzba vitt.”²⁵ Majd a táborba való megérkezéssel folytatja: „Tudom azt, hogy ez a vonat július nyolcadikén este 11-kor futott reá az auschwitzi tábor zsidó-rámpájára. Anyám már eszméletlen volt, feldobták egy autóra, értitek: eszméletlen, de még élő anyámat a halottak közé, pedig a szeme még felnyílt, bizonyosan tudom, hogy volt olyan pillanata, amikor a testvéremet kereste, talán az én nevemet is kimondta...” A cikk utolsó két bekezdésében érthetjük meg a címben szereplő kijelentést: „Ha leszállnék a zarándok-vonatról, ott, azon a helyen, ahova ők megérkeztek, két kezembe temetném arcomat és úgy sírnék, olyan hangosan és fájdalmat kiéneklőn, mint falumbéli öregasszonyok a koporsó mellett, amelyben mindenük, mindenkinél legdrágábbjuk fekszik halálba meredten. Ezért a sírásért mennek el, hogy egyszer végre kiszakadjon belőlem, üvöltve, jajongva és a könnyek nagy áradásával szakadjon ki belőlem a fájdalom, amely három éve főtogat, nyomja agyamat, elnehezíti lélegzésemet, szívem verését, nem engedi, hogy az életet látó szemmel nézzem; ha ott, a helyszínen belekezednék a sírásba, megkönnyebbednék a hátralévő pár évre, amely még e földön engedélyezett számomra. Nem megyek el Auschwitzba, nem szabad morzsányit se szabadulnom a fájdalomtól, nagy könnycseppek hűsítése nem moshatja ki lelkemből a nehéz, sűrű fekete gyászt.” Sásdi önvallomásában éppen ezt a megnyugvást utasítja el, mint írja: „nem szabad morzsányit se szabadulnom a fájdalomtól”.²⁶

Alig egy hónappal később egy egészen más perspektívából készült riportot adott közre a *Képes Figyelő* című képes hetilap. A riportból megtudhatjuk, hogy

23 = = [Hirdetés]. *Haladás*, 1948. július 25. 4.

24 = = [Hirdetés]. *Hírlap*, 1948. július 14. 5.; [Hirdetés]. *Kis Újság*, 1948. július 14. 3.; [Hirdetés]. *Világ*, 1948. július 22. 3.

25 = = Sásdi Sándor Dachauból tért haza. 1946-ban jelent meg a zsidóüldözésről szóló önéletrajzi regénye *Fehér kenyér* címen, amelyben szintén megemlékezett anyja és nővére sorsáról. Lengyel 2013: 167–180.

26 = = Sásdi Sándor: *Nem megyek Auschwitzba...* *Világ*, 1948. július 24. 2.

a „zarándoklatot”²⁷ azzal a céllal szervezte a MIOI, hogy a családtagjaikat elvesztők és a haláltábor túlélők leróhassák végső kegyeletüket halottjaik előtt.²⁸ Az útról később a MIOI vezetői is beszámoltak a vallás- és közoktatásügyi miniszternek: „Irodánk hitéleti ügyosztálya zarándoklatot szervezett Auschwitzba és így lehetőséget nyújtott arra, hogy az auschwitzi mártírhalált halt hittestvéreink szenvedéseinek színhelyét a hozzátartozók meglátogathassák.”²⁹ A hirdetésben szereplő különvonat augusztus 23-án gördült ki a Nyugati pályaudvarról, és nagyjából két nap után tért vissza. Az út kisebb „médiafigyelmet” is kapott: a *Képes Figyelő* mellett a *Világ* is tudósított a vonat visszaérkezéséről.

A *Képes Figyelő*ben Kárpáthy Gyula riportja már öt nappal az utazás után megjelent. Az augusztus 28-ai lapszám címlapján egy öltönyös, kalapos férfi látható, kezében egy zsákot tartva, kiléte ismeretlen marad, mert hátulról készült a fénykép. Az alatta szereplő felirat kibontja a látottakat: „Héttagú családja pusztult el ott. A mártírok csontjaival és hamvaival borított mezőről egy marék föld a kis fehér csomagban – jelképes megemlékezésül.” Maga a riport az indulás pillanataival kezdődik: „A modern Pulmann-kocsik zsúfolásig telve... Mégsem hallhatni a nyugtalan zibongást, amely az utazás pillanatait általában kíséri. Valami nyomasztó feszültség érződik az embereken, ahogy az itthon maradókkal még néhány szót váltanak, s a vonatablakból kihajolva várják az indulást... Zarándokvonat ez. Háromszáz ember, idősek és fiatalok, asszonyok és férfiak, gyermekek kelnek útra, hogy 1948 nyarán elérkezzenek Auswitzba [sic!], arra a helyre, amely az emberiség legsötétebb tragédiájának színhelye volt.”

Az újságíró „résztvevő megfigyelőként” kíséri a csoportot és számol be a csoporton belül zajló interakciókról, a csoport tapasztalásairól, ezzel együtt kívülállóként – az elbeszélő nagyobb tudásával – az olvasók felé fordulva kiegészíti és

27 == A kifejezés vissza-visszatérően, összesen 23 alkalommal szerepel a riportban. A zsidó hagyományban a zarándoklatnak sajátos helye van, az ún. három zarándoklatünnephez kötődik (pészach, sávuót, sukkot), a zarándoklat iránya pedig mindig a jeruzsálemi templom volt. Ez a vallásos gyakorlat megmaradt a templom lerombolása és a „nagy elüldöztetés” után is. Ekkortól ruházódik fel az eredeti templom nyugati fala azzal a máig tartó vallási és szimbolikus státusszal, amely ma Siratófal-ként ismert (Luz–Collin-Kreiner, 2015). De nem a jeruzsálemi templom az egyetlen zarándokhely a zsidó hagyományban, az évszázadok alatt létrejöttek újabbak is, különösen Izrael megalakulásával, másoknak pedig csökkent a jelentősége (Silberman, 2006: 89–105.). A zsidó halottkultuszban – főleg az ortodox zsidóságnál – a sírhoz való zarándoklat egyedül az ún. cadik sírokhoz irányul („szent emberek”, „jó emberek”) (Halpern, 2015). Ahogy a fenti példákban láthatjuk, az egykori koncentrációs táborok mint „temetők” idővel szintén zarándokhelyekké váltak, ahova túlélők, leszármazottak különböző magán- és központi szervezésben látogatnak el.

28 == Kárpáthy Gyula: Egy pesti zarándokvonat 16 órája Auschwitzban. *Képes Figyelő*, 1948. augusztus 28. 4–7.

29 == MZSML XV-XXXIII-5-a-2, A MIOI 1948. évi II. számú értesítője, 22–23, 1948. augusztus 5.

tágítja a látottakat. A helyzet különlegességéből adódóan a riporton keresztül betekintést nyerhetünk szenzitív, intim pillanatokba, mint mi történt a vonat couchetteiben az út során, miközben, ahogy az elbeszélő megállapítja, mintha jelen és a múlt egyszerre volna jelen: „Érezni, hogy az emberek nem tudják: hogyan viselkedjenek? Az egész olyan különös. Mintha két dimenzióban futna a vonat. Az egyik a jelen: és ez minden kényelmével, vagy talán éppen zajtalan simaságával olyan valóságértelmennek tűnik. A valóság, percről-percre, óráról-óra inkább nem ez, hanem a másik dimenzió: a múlt. Az útitársak kinéznek az elforduló tájakra, de szemük befelé tekint. Fölrémlik minden... Fut, fut a külön vonat. Egy őszhajú, szemüveges, sovány asszony szólal meg a fülkében: – Szob... Négy napig tartott akkor az út. A húgom kisleánya itt ájult el. Tífusz, mondták... Nem tudtunk mit csinálni vele. Nyolcvanan szorongtunk a marhavagonban. S két napja »elfelejtettek« már vizet beadni... Másnap éjjelre meghalt szegényke.”

A riporter bemutat más bensőséges pillanatokot is: „– Ez itt maga Auswitz [sic!] – teszi vállára a kezét. Aztán jön Brzezinka: Birkenau... Ez volt a tulajdonképpeni nagy láger. A kettőt mintegy három kilométernyi út választja el egymástól. Azért ezt is Auswitzként emlegetik. – Édesanyám ott volt? A férfi bólint.” Az előző riporttal szemben itt a látogatók nem Auschwitzban, hanem Birkenauban kezdik el a bejárást. Ezúttal helyi vezető nélkül, de az elbeszélés egy pontján itt is feltűnik Grosz Ibolya egy rövid bemutatkozás erejéig. Ettől kezdve a riporter az együtt mozgó csoportra fókuszál: „Olyan szorosan összetartanak, mintha a közösség erejével akarnák elviselni azokat az élményeket, amelyek most már lépten-nyomon felrémlenek bennük, gyötrőn és kínzón. [...] Akik már jártak itt akkor, fojtott hangon magyarázzák azoknak, akik nem tudják; mit jelentett a pillanat, amikor szemtől szemben állottak ezen a helyen Mengelével.” Majd az egyik látogató önkívületi állapotba kerülve rohanni kezdett, és azt kiabálta, hogy ne bántsák.

A zarándokcsoport a gázkamrák és az ún. halál folyósón megy keresztül, itt az elbeszélő a saját megdöbbenésének is hangot ad: „Micsoda látvány lehetett az, amikor ezer és ezer ember rángatózva, egymást tiporva viaskodik, borzalmas haláltusában?” Majd a csoport elér arra a területre, ahol a hullák égetése történt: „Most döbbenek rá az emberek, hol járnak. Megáll mindenki. Nem lehet tovább... Ez a föld, amelyen körülnéznek: telve van emberi csontszilánkokkal s a barna humuszba emberi hamu vegyül. Ismét tragikus jelenet: egy asszony felsikolt és leveti magát a földre, két kezével egy marék földet emel föl a szájához. Zokog. A marék földben szétmorzsolódnak a csontszilánkok... – Fiam! Fiam! – kiáltozza, szinte eszelősen és a marék földet görcsösen szorítja magához. Ez a föld, egy méterrel, vagy még többel is a felszín alatt: egyetlen nagy halotti urna. Férfiak, nők térdre ereszkednek és imádkoznak. Zsebkendők kerülnek elő: a zarándoklók viszik magukkal a mártírok hamvait.”

A riport itt azt a pillanatot ragadja meg, amikor a gyászoló tömeg (lehetek köztük olyanok, akik Auschwitz-Birkenauból szabadultak fel) meglátogatják azt

a feltételezett helyszínt, ahol nyom és sír – a gyász konkrét helyei – nélkül halhattak meg családtagjaik, rokonaik, barátaik, hogy megnézzék, mindez hol és hogyan történhetett. A riportban a gyilkosság és a halál bizonyítéka nem a halott teste, hanem maga a tér, az esemény helyszíne. Majd a riport fókuszpontjává a „gyűjtögetés” válik. Megtudhatjuk, hogy a csoport egy gyászistentiszteleten vett részt, majd az Auschwitzban található kiállításokat tekintette meg. Itt is szívszorító jeleket mutat be az elbeszélő. A riport az egyik szervező Rácz Zoltán, a MIOI lelkesvezetője és egy amerikai református lelkész szentenciózus párbeszédével zárul, akik szintén ott voltak a „zarándoklaton”. Az amerikai pap arról számol be, hogy képtelen feldolgozni és majd később Amerikában továbbadni a látottakat, amire Rácz Zoltán annyit felel: „Elhiszem és átérzem, amit mond, Mr. Beier. Mert tudom, hogy itt, nálunk is nagyon sokan vannak még mindig, akik kételkednek.”³⁰

Az auschwitzi utat zszurnalisztikus megfogalmazásaival szenzációként tálaló cikk a Világ Kristóf Károly által jegyzett helyszíni tudósítása: „Három napig tartott a látogatás, utazással, Auschwitzal [sic!], Birkenauval, strással, imával s a reménytelen kereséssel együtt. Mert hiszen azért mentek: hátha... Hátha találnak valami nyomot az elveszett szülőről, testvéréről, gyerekekről, akiknek földi maradványait azóta elfújta a szél s az embermáglya csontjait magához ölelte a rög, elmosta az eső...” A riportert megpróbálta szóra bírni a résztvevőket is: „Tudjuk, hogy mi volt a látnivaló. De hogyan nézték, mit éreztek?” – teszi fel a kérdést, mire azt a választ kapja: „Megnyugodtak...” Volt, aki beszámolt az ott látottakról, gázkamrákról és a múzeumi kiállításról is, volt, aki pedig elhárította a válaszadást. A tudósítás érezhetően távolságból néz az érkezőkre (mi – ők).

A riport egy pontján itt is megjelenik az útról hazahozott „dolgok” témája: „Közben a fináncok intenek, mehetnek! Ugyan mit hozhatott valaki Auschwitzból?... ők is tudják. De hoztak. Az előbbi hölgy előveszi a kézitáskáját. Kinyitja: – Ezt hoztam... két csontdarabot. Az az úr, aki ott megy a kijárat felé, szintén hozott... Ki tudja, talán saját feleségéé lehetett. – Honnan hozta? A múzeumból? – Nem – feleli a hölgy. – Auschwitzban, a krematórium mellett vettem fel a földről. Belebotlott a cipőm! A csontok már összekeveredtek a földdel... Ha kapirgál az ember a lábával, nyomban talál... És nézze... ezt is ott találtam... Magyar kétfilléres.” A tudósítás azzal ér véget, hogy valaki kiejt a hóna alól egy lengyel címlapú albumot, amely a tábor borzalmaikat ábrázoló képeket tartalmaz.³¹ Vajon mi lehetett ez az album? – tehetjük fel a kérdést.

30 == Kárpáthy Gyula: Egy pesti zarándokvonat 16 órája Auschwitzban. *Képes Figyelő*, 1948. augusztus 28. 4–7.

31 == Kristóf Károly: Vonat jön Auschwitzból. *Világ*, 1948. augusztus 27. 5.

Az 1948-ban is látható kiállítás csak egy állomása volt azoknak a szimbolikus küzdelmeknek, amelyek a különböző túlélői csoportok és a lengyel kommunista párt között, illetve a sztálinista időszakban a párton belül bontakoztak ki Auschwitz emlékezetének uralásáért. Ez a küzdelem leginkább a kiállítás összetételében manifesztálódott.³² A sztálinizmus fémjelezte időszakban Auschwitz a szovjetek által vezetett antiimperialista tábor békeharcának szimbolikus helyszínévé vált.³³ Nem véletlenül olvashatunk még a magyar sajtóban is olyan beszámolókat, melyek a békeharcot helyezték a középpontba. Erről írt például Kakuk Ferencné is, a II. Varsói Békekonferencia küldöttje, aki „dolgozó parasztasszonyként” számolt be a *Kis Újság* hasábjain az „auschwitzi halálgyárról”: „Tudom, hogy sokan megírták már, hogy mi történt Auschwitzban, mi történt ott akkor, amikor az emberiség és az ész fölöött az örültség és az eszeveszett barbárság uralkodott. De azt hiszem, dolgozó parasztasszony nem nagyon járt arra felé, s éppen ezért számolok be erről az útról is dolgozó paraszttársaimnak.” Az asszony az antifasiszta harc jegyében ítéli el a látottakat: „S a múzeum eleven, élő vádirat minden háború ellen. Az a sok haj, az a sok cipő, ruha, mely ott van, s melynek a tulajdonosai ebben a halálgyárban pusztultak el, mind, mind vádol.”³⁴

Összehasonlításra ad lehetőséget egy másik beszámoló is az auschwitzi útról, melyet Nagy István író, újságíró jegyzett a *Romániai Magyar Szóban*. Nagy szintén a békeharc fontosságát hangsúlyozta, de személyes hangnemet is megütött. Míg Kakuk Ferencné nem említette a zsidóság szenvedéseit, addig Nagy István ezzel kezdi a megérkezés leírását: „Éjfélkor indultunk és reggel nyolcra érkeztünk meg. Keveset aludtam azon az éjszakán. Eszembe jutottak azok a zsidószármazású elvtársak és kolozsvári ismerősök, akik ugyanezen a vasútvonalon, marhavagonokba préselve, étlen szomjan és levegő híján fuldokolva tették meg ezt az utat. Amellett viselniük kellett kicsiny gyermekeik kínját, akik hiába kértek vizet, hiába kereskedtek legelőbb természeti szükségleteik elvégzésére, mert nem segíthettek rajtuk. És mi várt rájuk azután? Azt hittem, hogy el tudom képzelni azoknak a keveseknek az elbeszélése alapján, akik átvészelték azt a borzalmat; olvasmányaim alapján, amelyeket leírni próbáltak. A hazai börtönök és internálótáborok lakója is voltam a múltban, némi tapasztalatom van tehát arról, ahogyan a fasiszták bántak a börtönökben. Mindez azonban elhalványult amellet, ami Auschwitzban fogadott, pedig Auschwitz és a közeli Birkenau ma már csak óriási múzeum, a békeharc múzeuma.”³⁵

32 == Hansen 2015: 164–180.

33 == Huener 2003: 79.

34 == Kakuk Ferencné: Mire tanított egy auschwitzi látogatás? *Kis Újság*, 1950. december 1. 3.

35 == Nagy István: Vigyázzátok, hogy Auschwitz múzeum maradjon. *Romániai Magyar Szó*, 1950. december 22. 5.

= = Változó nemzetközi légkör és a nemzeti pavilonok rendszere

Az 1950-es évek második felének desztalinizációs folyamatai során a központi kiállítás anyagát többször is megváltoztatták, és csak 1955-ben nyerte el végső formáját, aminek jó része azóta is látható. Ez a folyamat vezetett oda is el, hogy megnyíljanak a korábban megfagyó kapcsolatok az érintett országok és az 1952-ben létesített Nemzetközi Auschwitz Bizottság (IAK)³⁶ között. Olyannyira, hogy az IAK által kidolgozott koncepció alapján valósult meg az önálló nemzeti kiállítások rendszere 1959–1961 folyamán, melyek a következő fontos emlékeztetőtörténeti fordulópontot jelentették a tábor történetében.³⁷ A kiállítások vezérnarratívája az antifasizmus lett.³⁸ Eközben a magyar fél részére – melyet ekkor a Partizánszövetség jelentett – ugyan érkeztek meghívások például Auschwitz felszabadulásának 10 éves évfordulójára 1955-ben, de intézményes kapcsolat még nem volt más társszervezetekkel, és a fordulat csak 1956 után volt érezhető a Szovjetunió kezdeményezésére.³⁹ Szintén a változó nemzetközi légkört jelezte, hogy az egykori táborok területén felállítandó ún. mártíremlékművek⁴⁰ előkészületei a Partizánszövetség iratanyagai szerint már 1955-től elkezdődnek. Mauthausenben például „hamar”, már 1957-ben leleplezték a szovjet emlékművet, amire válaszul a magyar fél is a nemzeti emlékmű felállítását kezdte el szorgalmazni.⁴¹

A Partizánszövetség társadalmi szervezetként 1957-ben alakult meg, de szervezeti előzményei még a posztháborús évekre tehetőek (Magyar Szabadságharcosok Szövetsége). A Nácizmus Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete szintén

36 == A táborok felszabadulása után több ún. lágerbizottság is létrejött, ilyen volt a Mauthausen Nemzetközi Bizottság, Ravensbrücki Nemzetközi Bizottság és a Nemzetközi Auschwitz Bizottság is. Az IAK-ban az antifasizmus ernyője alatt mind a szocialista országok, mind nyugati országok szervezetei képviseltették magukat, a hidegháborús (kül)politikák változó dinamikája mentén. Elsődleges feladatául Auschwitz emlékeztetőnek országokon átívelő ápolását (dokumentáció, irodalmi feldolgozások, oktatás) tűzte ki feladatául. A szocialista országok sajtókampányokban törekedtek az NSZK-ban jelen lévő antiszemitizmusra és főleg az el nem számoltatott és gyakran tényleges gazdasági vagy közhatalmi funkciót betöltő egykori náci vezetőkre ráirányítani a nyilvánosság figyelmét, ebben időnként a FIR (Fédération Internationale des Résistantes) is részt vett (a „pángermánizmus és revansizmus” ellen küzdelem jelszavával). MNL OL XXVIII-M-21, 6. ó. e. 1977. Déclaration de la F.I.R. [FIR Nyilatkozata], 1977. június 21. 34.

37 == Kékesi–Zombory 2021: 141.

38 == Uo. 142.

39 == A Partizánszövetség hamar részt vállalt több hasonló ellenálló és partizánszervezeteket tömörítő szervezetekben, ezek közül a legjelentősebb a bécsi székelyű, 1951-ben alapított FIR. MNL OL XXVIII-M-21, 57. ó. e. Összefoglaló, 1955. október 24. 34.

40 == A mártíremlékművek felállítása Magyarországon és más érintett országokban már közvetlenül a háború után elkezdődött. Frojimovics 2006: 115–128.; Kónya 2016: 11–16.

41 == MNL OL XXVIII-M-21, 141. ó. e., 1958. 6. Jelentés, 1958. d. n.

ekkor alakul meg a Partizánszövetség részeként, majd az 1960-as évektől már Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) néven működik. A NÜB esetében egy még korábbi intézményi előtörténet is megnevezhető: az 1947-es alapítású, Gábor György nevéhez köthető Deportáltak Antifasiszta Bizottsága.⁴² A NÜB létrejöttét a zsidóságot érintő ügyek, elsősorban a kárpótlások operatív kezelése és a vasfüggönyön átívelő nemzetközi hálózatban való részvétel hívta életre.⁴³ A háború végének és a táborok felszabadításának 10. évfordulóján több találkozóra is sor került a különböző lágerbizottságok szervezésében (Auschwitz, Buchenwald, Mauthausen), melyek kezdőpontját jelentették az erősödő együttműködéseknek a két tömb országai között. Ezekre a találkozókra a Partizánszövetség is delegált résztvevőket Betlen Oszkár, Gáti Ödön, November László személyében.

A Nemzetközi Auschwitz Bizottság 1955-ös, 14 ország részvételével lezajlott találkozójáról Betlen Oszkár közölt jelentést. Ebből kiderült, hogy a lengyelek által szervezett évfordulós „manifesztáción” mintegy 80 000 ember vett részt. Egy ügy kapcsán – a megemlékezésen közzétett lengyel deklaráció szövegének elfogadása kapcsán – Betlen a két tömb országainak szembenállásáról is beszámolt, a pontos részletek nélkül. A feszültség ellenére a magyar küldött jelentése inkább az erősödő kapcsolatokról szólt: ez alkalommal döntötték el a részt vevő országok, hogy egy közös bizottságot hoznak létre Auschwitz történetének feldolgozására, és szorosabb együttműködést vállalnak az információk cseréje terén is. Emellett az is elhangzott, hogy minden ország létesítsen saját lágerbizottságot az ellenálló-szövetségen belül.⁴⁴

Ez a bizottság Magyarországon csak a NÜB 1957-es megalapításával született meg. A NÜB az egyes táborok ellenállásáról, történetéről szóló kiadványok létrehozásában is szerepet vállalt,⁴⁵ és a külföldi megkeresések is gyakran a NÜB-höz futottak be, ahogy a nemzetközi antifasiszta kiállításokkal kapcsolatos kérések is.⁴⁶ Rendszeresek voltak a nemzetközi szervezetekkel a közös kirándulások, ahol akár több egykori tábort is felkerestek, évfordulós alkalmakkor pedig közös koszorúzásra, ünnepségeken való részvételre is sor került.⁴⁷

A szervezet beszámolója szerint az 1960 januárjában tartott emlékünnepeken – ami a magyar kiállítás megnyitója is volt egyben – a NÜB három alkalmazottja mellett egy 70 fős „zarándokcsoport” is kiutazott.⁴⁸ Az antifasiszta nevelés szellemében a NÜB azt is célul tűzte ki, hogy ne csak az érintettek utazását támogassa,

42 == Szécsényi 2023. Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy a megjelenés előtt tanulmányát a rendelkezésemre bocsátotta.

43 == Szécsényi 2017: 291–329.

44 == MNL OL XXVIII-M-21, 57. ő. e. 1955. 34. Feljegyzés, d. n.

45 == MNL OL XXVIII-M-21, 6. ő. e. 1977. 47–49. Jelentés, 1977. október 24.

46 == Kékesi–Zombory 2021: 138–168.

47 == Schneer 2022.

48 == MNL OL XXVIII-M-21, 2. ő. e. 1960, 80–81. A Nácizmus Üldözötteinek Bizottságának 1960. II. félévi munkaprogramja, 1960. június 7.

hanem főleg az ifjúság tagjai közül verbuváljanak csoportokat.⁴⁹ Ahogy az egyik beszámolóból megtudhatjuk, a NÜB rendszeresen szervezett az évfordulós alkalmakkor „zarándokutakat”, az egyik eset azonban veszélybe sodorta a többi utat, mivel voltak, akik „csempészésre” is használták az utazást.⁵⁰

1961-ben kéttagú delegáció, Baschné Anna Mária és Konok Ferenc járt Auschwitzban, akik egy jelentésben foglalták össze a kiutazás során tapasztaltakat és a tárgyalások eredményeit. A magyar kiállítás megnyitóját követően a delegáltak több kritikát is megfogalmaztak a lengyel fél szerepéről és a magyar kiállításról. Többek között kifogásolták, hogy a lengyel kiállítás előnyt élvez más szocialista országok pavilonjaival szemben: *„Véleményünk szerint ugyanis nincs megnyugtató módon biztosítva az Auschwitzba látogatók tízezrei számára az, hogy a szocialista országok által létre hozott értékes múzeumokat is megtekinthessék. Az az érzésünk és ezt egy sor ténnyel is alá tudjuk támasztani, - hogy a lengyel elvtársak a Auschwitzba érkező látogatókat nagyrészt csak a lengyel múzeumba viszik.”* A küldöttek tárgyalásokat folytattak Kazimierz Smoleńnyel, a múzeum igazgatójával 200 darab, a magyar transzportot érintő fényképről, vagyis az ún. Auschwitz-albumról, mely ezt követően került a Legújabbkori Történeti Múzeumba, illetve egy nagyobb kiállítóhely rendelkezésre bocsátásáról. A jelentés tartalmazott egy további számon kérő kritikát az illetékesek felé, mégpedig a kiállítás büdzséje tekintetében: míg a Partizán-szövetség mindössze 33 000 forintot tudott költeni a kiállítás létrehozására, addig a csehszlovák múzeum esetében ez a szám az előbbi többszöröse, 1,5 millió csehszlovák korona volt. A jelentés összességében egy új kiállítás létrehozásának szükségé mellett érvelt.⁵¹

A kérések részben meghallgatásra találtak, és 1963-ban, a NÜB helyett a Legújabbkori Történeti Múzeumot megbízva, egy új kiállítási koncepció kidolgozása kezdődött el. Az 1965-ben megnyílt új kiállítás már egy jóval nagyobb költségvetésből, reprezentatívabb módon, dokumentumok és jelentős képzőművészeti művek bevonásával valósult meg 114 kiállítási egységben. A kiállítás antifasiszta narratívája, amely a fehérterror idejétől mutatta be az Auschwitzig vezető utat, ezáltal a fasiszmus történetébe helyezte el a zsidó genocídiumot – ugyanakkor az újabb kutatások fényében, a sokáig érvényes konszenzussal szemben, a kiállítás teret tudott adni a zsidó szenvedések bemutatásának.⁵²

Már ezt megelőzően, 1960-tól Auschwitz az IBUSZ által kínált lengyelországi és krakkói utak állomásává vált.⁵³ Évtizedekkel később Gazdag Gyula *Társasutazás*

49 == Uo. 82–83.

50 == MNL OL XXVIII-M-21, 2. ő. e. 1962, 11. Levél, 1962. május 8.

51 == MNL OL XXVIII-M-21, 1961. 4. ő. e., 109–112. Jelentés, 1961. május.

52 == Kékesi–Zombory, 2021: 143–154.

53 == Például: Krakkóba indít társasutazásokat. *Magyar Nemzet*, 1960. május 18. 6.; Utazzon velünk. *Csili*, 1964. március 1. 18.; Külföldi ajánlataink. *Magyarország*, 1987. március 15. 29.

című, 1985-ös, sajátos hangvétellű dokumentumfilmjében éppen egy ilyen utat követett végig, amelyet a tábor felszabadításának 40. évfordulójára a Cooptourist szervezett.⁵⁴ Az utazáson egykori táborlakók és áldozatok családtagjai vettek részt, jellemzően már az idősebb korosztályba tartozók. Gazdag filmjének teljes feltárására most nem vállalkozhatom tematikai és terjedelmi okok miatt, csupán két tényezőt emelnék ki. Először is, a film a közel negyven év különbség ellenére is hasonló útvonalon járja be az egykori tábor területét, mint az 1948-as zarándokút. Másodsor, Gazdag filmje egyszerre rögzíti a közös emlékezés, a gyászban való egymásra találás, a kollektív zavar és értetlenség, valamint a társasutazás jellegének ellentmondásából fakadó groteszk pillanatokot.⁵⁵

1989-ig a kelet-európai országok területén lévő táborok nehezebben voltak hozzáférhetőek a vasfüggöny másik oldaláról érkezők számára (Izraelt is beleértve). Ez a helyzet a rendszerváltásokkal változott meg, ahogy a holokauszt emlékezete is: átrendeződött az európai emlékezeti tér, ami az egykori táborok területén működő múzeumokon, emlékhelyeken is rajta hagyta a nyomát, ahogy Joanna Pettitt és Vered Weiss megállapították Auschwitz kapcsán. Az egykori tábor Pierre Nora-i értelemben vett „emlékezeti hely” vált.⁵⁶ A tábor látogatóinak száma folyamatosan nőtt, 2017-ben például már több, mint két és félmillió érdeklődőt vonzott.

== = Konklúzió

A zarándokutak különböző emlékezettörténeti kontextusokban értelmezhetőek. Magyar részről feltételezhetően a háború után főként túlélőkből állt a látogatók köre – a Kispest példája kivétel lehet –, és egy olyan tábort, múzeumot láthattak, amelyet jellemzően a lengyel mártíromság reprezentációi uraltak, amit később átmenetileg a békeharc univerzális eszméje váltott fel. Utóbbi a kezdődő hidegháborús nemzetközi helyzetnek köszönhetően csak kevés magyar látogatóval valósult meg. Az 1950-es évek második felétől megfigyelhető olvadás a látogatások tömegessé válásával járt együtt, 1960-tól, az első magyar kiállítással Auschwitz „magyar örökség”-ként is megjelent, melyet egy második, majd az 1979-es kiállítás követett, az egykori tábor fokozódó turisztikai látványossággá válásával.

54 == Gazdag filmjét megelőzően Szemes Marianne filmrendező révén már készült dokumentumfilm az emlékútról *Zarándokút 65* címen. Az alkotók a mauthauseni tábor felszabadulásának huszadik évfordulóján tartott megemlékezésre kísérték el több mint 100 egykori túlélőt.

55 == Sárközy, 2018: 99–105.

56 == Pettitt–Weiss, 2016: 142–144. A jelenségről bővebben: Reynolds, 2020.

=== Levéltári források ===

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XXVIII-M-21 Partizánszövetség iratai

Magyar Zsidó Levéltár és Múzeum (MZSML)
MZSML XV-XXXIII-5-a-2, MIOI Elnöki iratok

=== Hivatkozott irodalom ===

Buggeln, 2014

Buggeln, Marc: *Slave Labour in Nazi Concentration Camps*. Oxford University Press, Oxford.

Frojimovics, 2006

Frojimovics Kinga: 'Landmark-Stones are the Highway toward Martyrdom...'. Holocaust Memorial Monuments in Hungary." *Studia Judaica*, 14. sz. 115–128.

Gedeon 1983

Gedeon Pál: *Történelmi kaleidoszkóp*. Népszava, Budapest.

Hansen, 2015

Hansen, Imke: *Nie wieder Auschwitz! Die Entstehung eines Symbols und der Alltag einer Gedenkstätte 1945–1955*. Wallstein, Göttingen.

Kékesi–Zombory, 2021

Kékesi Zoltán – Zombory Máté: Antifasiszta emlékezet újragondolva. Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban 1965-ben. *Korall*, 85. sz. 138–168.

Kónya, 2016

Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945–1949). *Regio*, 2. sz. 7–21.

Lengyel, 2013

Lengyel Imre Zsolt: „Tiborc és Ahasvér találkozása”. Vázlat Sásdi Sándorról. In „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban. Szerkesztette: Schein Gábor – Szűcs Teri. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 167–180.

Luz–Collin-Kreiner, 2018

Luz, Nimrod – Collin-Kreiner, Noga: Judaism and Tourism Over the Ages. The Impacts of Technology, Geopolitics and the Changing Political Landscape. In *Tourism and Religion. Issues and Implications*. Edited by: Richard Butler – Wantanee Suntikul. Channel View Publications, Bristol. 51–67.

Marx, 2002

Marx József: *Szabó István. Filmek és sorsok*. Magvető, Budapest.

Pettitt–Weiss, 2016

Pettitt, Joanne – Weiss, Verand: Introduction. *Holocaust Studies*, 2–3. sz. 141–150.

Reynolds, 2020

Reynolds, Daniel P.: *Postcards from Auschwitz. Holocaust tourism and the meaning of remembrance*. New York University Press, New York.

Sárközy, 2018

Sárközy Réka: A második világháború. (A Don-kanyar és a holokauszt).

In *Kinek a történelme? Emlékezet, politika*. Szerkesztette: Sárközy Réka. Gondolat, Budapest. 99–102.

Schneer, 2022

Schneer, David: An Alternative World. Jews in the German Democratic Republic, Their Transnational Networks, and a Global Jewish Communist Community. In *Jewish lives under communism*. Edited by: Kateřina Čapková – Kamil Kijek. Rutgers, New York. 153–174.

Silberman, 2006

Silberman, Neil Asher: A múlt strukturálása. In *A múlt politikai felhasználásai*. Szerkesztette: Francois Hartog – Jacques Revel. L'Harmattan, Budapest. 89–105.

Stark, 1994

Stark Tamás: Magyarországi zsidók szovjet fogságban. *Iskolakultúra*, 11–12. sz. 131–139.

Halpern, 2015

Halpern, Stefanie: A Meeting of Life and Death: Ritual and Performance at the Ohel, the Grave of Rabbi Menachem Mendel Schneerson. *Journal of Ritual Studies*, 1. sz. 21–34.

Sommer, 2009a

Sommer, Robert: *Das KZ-Bordell*. Brill, Leiden.

Sommer, 2009b

Sommer, Robert: Camp Brothels: Forced Sex Labour in Nazi Concentration Camps. In *Brutality and Desire. War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*. Edited by: Dagmar Herzog. Palgrave Macmillan, London. 168–196.

Szécsényi, 2017

Szécsényi András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In *Tanulmányok a holokausztról VIII.* Szerkesztette: Randolph L. Braham. Múlt és Jövő, Budapest. 291–329.

Szécsényi, 2023

Szécsényi András: Zarándokutak az egykori koncentrációs táborok helyszíneire az 1960-as években. *Szombat*, 10. sz. (megjelenés alatt).

==== Sajtó =====

Csili, 1964

Hírlap, 1948

Képes Figyelő, 1948

Képes Sportlap, 1946

Kis Újság, 1950

Magyar Nemzet, 1960

Magyarország, 1987

Romániai Magyar Szó, 1950

Világ, 1948

Világosság, 1948

Kulcsszavak

=====

holokauszt, zsidóság, történeti emlékezet, antifasizmus

/ "Pilgrimages" to Auschwitz: voices and shapes of memory /

As a unique site of the Holocaust, Auschwitz was not only one of the death camps after the liberation of the camp complex, but also a site of great symbolic significance. Immediately after its liberation, the Auschwitz-Birkenau camp complex was treated as a special place by the former camp inmates, most of whom were political prisoners, and by the Polish state, which, in accordance with the Polish policy of remembrance, turned parts of the camp into museums and opened them to the public as memorial sites (the so-called "Auschwitz-Birkenau Memorial"). As the "final stop" of the Holocaust, Auschwitz became a "place" of particular significance for Hungarian Jews immediately after the war, visited by survivors both individually and in groups. The first example of these 'pilgrimages' was the 'special train' organised by the National Office of Hungarian Israelites in 1948. A total of 300 people, including journalists, took part in the journey, which resulted in several reports being produced on the spot. After the war, in the 1960s, a new wave of commemorative journeys was organised by the NÜB (Committee for Persons Persecuted by the Nazis) and the МІОК on the official side, and by the ІBUSZ (Central Travel Agency) as a tour operator, which continued until the fall of communism. The article examines the 'pilgrimages' as commemorative events from the perspectives of Jewish religious leaders and survivors, using archival documents, contemporary press reports and survivors' recollections, in the context of a particular period in the history of remembrance that has received less attention in research so far.

A népbíróság által háborús bűnösként halálra ítélték kivégzése 1946. március 12-én. Markó utca 27., a Fővárosi Törvényszék udvara. Jobbról a harmadik dr. Jankó Péter tanácsvezető népbíró.

Fortepan / USHMM